অধ্যায় ৯ ঃ জনজাতীয় আন্দোলন

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ ভাৰতত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলনৰ বিৱৰণ

৯.৪ ভাৰতৰ বিখ্যাত জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ ঃ উদ্ভৱ, বিষয়সমূহ নেতৃত্ব আৰু ফলাফলসমূহ

৯.৪.১ প্ৰাক-স্বাধীন ভাৰতৰ জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ

৯.৪.২ স্বাধীনোত্তৰ কালৰ জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ

৯.৪.৩ অৱস্থানৰ ভিত্তিত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ

৯.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৯.৬ অধিক জানিবলৈ

৯.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৯.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৰতত জনজাতীয় আন্দোলনৰ সম্পূৰ্ণ ইতিবৃত্ত সম্পৰ্কে জানিবলৈ পাব
- ভাৰতৰ কিছুমান উল্লেখযোগ্য জনজাতীয় আন্দোলনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- দেশৰ বিভিন্ন জনজাতীয় আন্দোলনৰ বিচাৰ্য বিষয়সমূহৰ নিৰ্দিষ্টতা, লক্ষ্য, নেতৃত্ব, প্ৰত্যাহ্বান আৰু ফলাফলসমূহৰ বিষয়ে জানিব।

৯.২ পৰিচয়

আমি সকলোৱে জানো যে দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত বিভিন্ন সময়ত বহুতো সামাজিক আন্দোলনৰ সূচনা হৈছে। ইতিমধ্যে আগৰ অধ্যায়বোৰত বিভিন্ন আন্দোলনসমূহৰ নিৰ্দিষ্ট বিচাৰ্য বিষয় আৰু প্ৰসংগসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সেই আলোচনাৰ পৰা এইটো কথা স্পষ্ট যে সামাজিক সমস্যাসমূহে এখন সমাজৰ ওপৰত সামগ্ৰিকভাৱে প্ৰভাৱ পেলায়। তথাপি, তাৰ মাজত এনে কিছুমান কাৰক আছে যিয়ে সমাজৰ এক নিৰ্দিষ্ট অংশকহে প্ৰভাৱান্বিত কৰে। সেয়েহে এখন সমাজৰ সকলো অংশৰে পৰা এক সৰ্বাংগীন ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ আন্দোলনসমূহক বিভিন্ন প্ৰকাৰত বিভক্ত কৰা হয়। জনজাতীয় আন্দোলনসমূহৰ ওপৰত কৰা অধ্যয়নে জনজাতিসমূহৰ প্ৰধান সমস্যাসমূহৰ আঁতিগুৰি মাৰি বুজ লোৱাত আৰু এই

সমস্যাসমূহ সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কে অৱগত হোৱাত সহায় কৰে। এই অধ্যায়টিত এনে ধৰণৰ বিষয়সমূহৰ ওপৰতে আলোকপাত কৰা হৈছে।

৯.৩ ভাৰতত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলনৰ বিৱৰণ

প্ৰাৰম্ভিকতে এইটো কথা উল্লেখযোগ্য যে ভাৰতৰ জনজাতি তথা সম্প্ৰদায়সমূহে ঔপনিৱেশিকতা-বিৰোধী আন্দোলনত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। ভাৰতত জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ দুই প্ৰকাৰৰ আছিল— এটা প্ৰকাৰত জনজাতিসমূহে জমিদাৰ, মহাজন, ব্যৱসায়ী, ঠিকাদাৰ, চৰকাৰী বিষয়া আৰু খ্ৰীষ্টান ধৰ্মী ধৰ্মযাজকসকলৰ দৰে শোষকসকলৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰিছিল আৰু আনটো প্ৰকাৰ ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সৈতে জড়িত আছিল। চৰকাৰী তথ্য অনুসৰি, ভাৰতত ১৭০ বছৰীয়া সময়ছোৱাত ৭০ টাতকৈও অধিক জনজাতীয় আন্দোলন হৈছে। এই আন্দোলনসমূহ ভিন্ন মাত্ৰাত ঔপনিৱেশিকতা-বিৰোধী প্ৰকৃতিৰ আছিল। কেইটামান উল্লেখযোগ্য জনজাতীয় বিদ্ৰোহ হ'ল ঃ

- চোটানাগপুৰ অঞ্চল-টামাৰ বিদ্ৰোহ (১৭৮৯-১৮৩২)
- সান্থালসকলৰ খেৰৱাৰ আন্দোলন (১৮৩৩)
- ১৮৫৫ চনৰ সান্থাল (Santhal) বিদ্ৰোহ
- মুন্দাসকলৰ আন্দোলন (১৮৯৫-১৯০১)
- উৰিষ্যাৰ জনজাতীয় আৰু জাতীয় আন্দোলন (১৯২১-১৯৩৬)
- ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে অসমত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলন।

জনজাতীয় দলসমূহে কেইবা শতিকাজুৰি আঁচুতীয়াকৈ বসবাস কৰি আহিছিল আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁলোক অজনজাতীয় লোকসকলৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিলেও নিজৰ পৃথক পৰিচয় অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল। প্ৰতিটো জনজাতীয় গোটে ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ লগতে স্বকীয় সমাজ-ধৰ্মীয় তথা পৰম্পৰাগত জীৱনধাৰণ প্ৰণালীটো বৰ্তাই ৰাখিছিল।

জনজাতীয় অঞ্চলসমূহত ব্ৰিটিছৰ আধিপত্য নহালৈকে, জনজাতিসমূহে জীৱন-যাপনৰ বাবে প্ৰধানতঃ ভূমি আৰু অৰণ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ জুৰি অৰণ্যসমূহ জনজাতীয় জীৱনৰ এক অপৰিহাৰ্য অংশ আছিল। অৰণ্যৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ যেনে, জুই জ্বলাবলৈ প্ৰয়োজন হোৱা কাঠ, ফল-মূল, গৃহসজ্জাৰ সামগ্ৰী, ঔষধি গছ ইত্যাদিৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে জনজাতীয় লোকসকলে যথাবিহিত অগ্ৰাধিকাৰ লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি, জনজাতীয় লোকসকল বয়ন শিল্প, পাচি তৈয়াৰ কৰা, চিকাৰ আৰু আহাৰ অৰ্জনৰ দৰে কাৰ্যত পাৰ্গত আছিল। জনজাতীয় সমাজৰ সমাজ-ধৰ্মীয় অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক দিশসমূহ পৰিচালনা কৰিবলৈ সকলো জনজাতিৰে ব্যক্তিগত মুৰব্বী তথা গোষ্ঠী পৰিষদ আছিল। ব্ৰিটিছৰ প্ৰশাসনিক নীতিসমূহে এই পৰম্পৰাগত জনজাতীয় সংগঠনসমূহৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ব্ৰিটিছসকলে জনজাতীয় অঞ্চলসমূহত প্ৰচলন কৰা জমিদাৰী প্ৰথাটো এনে নীতিৰ

উদাহৰণ। জনজাতীয় লোকসকলে জমিদাৰসকলক বহিৰাগত বুলি গণ্য কৰিছিল; কিন্তু প্ৰকৃতাৰ্থত তেওঁলোকহে নিজৰ মাটিতেই নিজেই আধিয়াৰ (tenant) হ'ব লগা হৈছিল। জনজাতিসমূহৰ গোষ্ঠী পৰিষদসমূহ ৰাজ পৰিষদ আৰু ৰজা সমৰ্থকসকলৰ দ্বাৰা বদলি কৰা হৈছিল। বজাৰ অৰ্থনীতিৰ আগমনৰ পাছত, জনজাতীয় অঞ্চলসমূহত এক নতুন শ্ৰেণীৰ ব্যৱসায়ীৰ উত্থান হৈছিল। জনজাতীয় লোকসকলক টকাৰ মাধ্যমত কৰ আদায় দিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হৈছিল। যদি কোনোবাই টকাৰে কৰ আদায় দিবলৈ অসমৰ্থ আছিল, তেন্তে তেনে লোকক মহাজনসকলৰ পৰা টকা ধাৰলৈ লৈ হ'লেও কৰ আদায় দিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হৈছিল।

ইয়াৰ উপৰি, জনজাতীয় লোকসকলৰ প্ৰতিষ্ঠিত ন্যায় ব্যৱস্থা ওফৰাই তাৰ ঠাইত এক নতুন ন্যায় ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল, যিটো জনজাতীয় সমাজখনৰ বাবে যথোচিত নাছিল। এই ন্যায় ব্যৱস্থাৰ আঁৰত, জনজাতীয় লোকসকল ঔপনিৱেশিক শাসকসকলৰ হাতত শোষিত হৈছিল। ইমানবোৰ কৰিও ব্ৰিটিছসকল ক্ষান্ত থকা নাছিল। ১৮৮৪ চনৰ বনাঞ্চল আইনখনৰ দ্বাৰা ব্ৰিটিছসকলে জনজাতীয় লোকসকলৰ বনাঞ্চল আৰু বনাঞ্চলৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ওপৰত থকা অধিকাৰো খৰ্ব কৰিছিল। এইদৰে দেখা গৈছিল যে সমগ্ৰ ভাৰততে ব্ৰিটিছ আঁচনিসমূহ জনজাতীয় স্বাৰ্থৰ বাবে হানিকাৰক হৈ পৰিছিল।

ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষাৰ্ধত হোৱা দুৰ্ভিক্ষই জনজাতীয় লোকসকলৰ পৰিস্থিতি আৰু অধিক শোচনীয় কৰি পেলাইছিল। সেয়েহে, জনজাতীয় গোটসমূহে তেওঁলোকৰ ওপৰত হৈ থকা উৎপীড়ন আৰু দুৰ্ব্যৱহাৰৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে নিজৰ নিজৰ ঠাইত দমনকাৰীসকলৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলনৰ সূচনা কৰিছিল। এইটো উল্লেখযোগ্য যে যদিও এই আন্দোলনসমূহ জীৱন বৰ্তাই ৰখাৰ হকে আছিল, তথাপি আন্দোলনসমূহৰ স্বকীয় সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় অভিপ্ৰায় আছিল। সমগ্ৰ ভাৰততে জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ, একো একোজন মুৰব্বীৰ তত্ত্বাৱধানত পৰিচালিত হৈছিল। যদিও এই আন্দোলনসমূহ আৰম্ভণিতে ধৰ্মীয় সমস্যা আৰু বহিৰাগতৰ শোষণৰ বিৰুদ্ধে সংগঠিত হৈছিল, সময়ৰ লগে লগে এইবোৰ বৃহত্তৰ ৰাষ্ট্ৰীয় স্বাৰ্থ আৰু কৰ-বিৰোধী বিদ্ৰোহৰ সৈতে সম্মিলিত হৈ পৰে। আন্দোলনসমূহত আহিলা হিচাপে জনজাতীয় লোকসকলে পৰম্পৰাগত অস্ত্ৰ যেনে- ধনু, শৰ, লাঠি, কুঠাৰ আদি ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ প্ৰকোপত মৃত্যু হোৱা শোষণৰ হাৰ দিনে দিনে বাঢ়ি গৈ আছিল। এইটো উল্লেখযোগ্য যে, অধিক সংখ্যক আন্দোলন চৰকাৰে উদাসীনভাৱে দমন কৰিছিল আৰু জনজাতীয় সম্প্ৰদায়সমূহে ব্ৰিটিছ নিয়ম-কানুনসমূহ মানি চলিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

৯.৪ ভাৰতৰ বিখ্যাত জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ ঃ উদ্ভৱ, বিষয়সমূহ¯নেতৃত্ব আৰু ফলাফলসমূহ

ভাৰতত জনজাতীয় বিদ্ৰোহৰ প্ৰাৰম্ভিক উত্তেজনাসমূহ ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষাৰ্ধৰ ফালে পৰিলক্ষিত হৈছিল। কিছুমান উল্লেখযোগ্য জনজাতীয় আন্দোলনৰ উত্থান, বিচাৰ্য বিষয়, নেতৃত্ব আৰু ফলাফলসমূহৰ বিৱৰণ তলত দাঙি ধৰা হ'ল। আন্দোলনসমূহক নিজস্ব পাৰ্থিৱ আৰু

স্থানভিত্তিক বৈশিষ্ট্যৰ ভিত্তিত শ্ৰেণীবিভক্ত কৰা হৈছে।

৯.৪.১ প্ৰাক-স্বাধীন ভাৰতৰ জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ

তামাৰ বিদ্রোহ (১৭৮৯-১৮৩২)

১৭৮৯ চনৰ পৰা ১৮৩২ চনলৈ তামাৰৰ জনজাতীয় বাসিন্দাসকলে ব্রিটিছ প্ৰশাসনৰ বিৰুদ্ধে সাতবাৰতকৈও অধিক বিদ্রোহত লিপ্ত হৈছে। তামাৰত ভোলানাথ সাহায়ে নেতৃত্ব দিয়া বিদ্রোহটোত মিদ্‌নাপুৰ, কোৱেলপুৰ, চাটশিলা, জাল্‌দা, ধাঢ়া আৰু ছিল্লিৰ জনজাতীয় সম্প্ৰদায়সমূহে যোগদান দিছিল। ১৮৩২ চনলৈ বিদ্রোহৰ জুই সমগ্ৰ অঞ্চলতে বিয়পি পৰে আৰু ফলস্বৰূপে বনভূম ৰাজ পৰিয়ালৰ সহযোগী গংগা নাৰায়ণ সিঙৰ নেতৃত্বত ওৰাওন (Oraons), মুন্দা, হ' অথবা ক'ল (Hos or kols) সকলেও আন্দোলনত যোগদান কৰিছিল।

সান্থালসকলৰ খেৰৱাৰ আন্দোলন (১৮৩৩)

খেৰৱাৰ আন্দোলনটো অতীতৰ আদৰ্শগত জনজাতীয় স্বায়ত্তশাসন ঘূৰাই অনাৰ উদ্দেশ্যেৰে গঢ়ি তোলা হৈছিল। এই আন্দোলনটো ভগীৰথ মাঝিৰ নেতৃত্বত গঢ় লৈ উঠিছিল। তেওঁ ব্রিটিছ প্ৰশাসক, জমিদাৰ আৰু মহাজনসকলৰ কৱলৰ পৰা সান্থালসকলক মুক্তি দিয়াৰ বাবে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ আছিল। তেওঁ হিন্দু ভগৱান ৰামক সান্থালসকলৰ "কৌদ"ৰ (Caudo) সৈতে ৰিজাই ৰামক পূজা কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। তেওঁ হিন্দু ধৰ্মৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ সান্থালসকলৰ নীতি-নিয়মত প্ৰদূষণ আৰু নিৰ্মলতাৰ ধাৰণাটো সন্নিৱিষ্ট কৰিছিল। কালক্ৰমত, সান্থালসকলে তেওঁলোকৰ এলেকাৰ পৰা অনা-সান্থালীসকলক খেদি পঠিওৱা কাৰ্যই খেৰৱাৰ আন্দোলনটোক এক ৰাজনৈতিক মাত্ৰা প্ৰদান কৰিলে।

সান্থাল বিপ্লৱ (১৮৫৫-১৮৫৬)

সান্থালসকল প্ৰধানতঃ বিহাৰত সিঁচৰতি এক কৃষিভিত্তিক জনজাতীয় সম্প্ৰদায়। ১৭৯৩ চনৰ স্থায়ী ভূমি বন্দৱস্তীৰ পতনৰ ফলস্বৰূপে, ১৮৫৫ চনৰ পৰা ১৮৫৬ চনৰ ভিতৰত প্ৰথমটো কৃষক বিদ্রোহ সংঘটিত হৈছিল। এই বিদ্রোহৰ ফলশ্ৰুতিত, ব্রিটিছে সান্থালসকলৰ ভূমিৰ অধিকাৰ উঠাই লয় আৰু তাৰ ঠাইত মাটিবোৰ জমিদাৰসকলক বিক্ৰী কৰি দিয়ে। জমিদাৰসকলে আকৌ মাটিবোৰ খেতিৰ বাবে কৃষকসকলক আধিলৈ দিয়ে। ইয়াৰ দ্বাৰা জমিদাৰ আৰু চৰকাৰী বিষয়াসকলে কৰ বৃদ্ধি কৰাৰ লগতে সাধাৰণ কৃষকসকলক শোষণ কৰাৰ সুযোগ পাইছিল। কিছু সময়ৰ বাবে, সান্থালসকলে নতুন ব্যৱস্থাটো মানি চলিছিল, কিন্তু শীঘ্ৰেই তেওঁলোক অতিষ্ঠ হৈ পৰে আৰু বিদ্রোহৰ সূচনা কৰে। সান্থালসকলৰ এই বিদ্রোহৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য কাৰণ হ'ল ঃ

ক) জমিদাৰ, আৰক্ষী, ৰাজহ বিভাগ আৰু ন্যায়ালয়ৰ দ্বাৰা এক সন্মিলিত শোষণ বিধি প্রণয়ন কৰা হৈছিল। এই বিধিমতে, সান্থালসকলৰ কৰ-কাটালসমূহ আদায় দিয়াৰ বাহিৰে আন কোনো বিকল্প নাছিল। তৎসত্ত্বেও তেওঁলোকক দুর্ব্যৱহাৰ তথা মাটিৰ অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত কৰা হৈছিল।

খ) কাৰেন্দিয়া (Karendias) বুলি খ্যাত জমিদাৰসকলৰ প্রতিনিধিবোৰে সান্থালসকলৰ ওপৰত নির্মম অত্যাচাৰ চলাইছিল।

গ) প্রভাৱশালী কৃষকসকলে সান্থালসকলৰ সকলো মাটি জব্দ কৰি লৈছিল।

ঘ) মহাজনসকলে কৰৰ ওপৰত বৃহৎ সূত নির্ধাৰণ কৰিছিল। মহাজনসকলক সাধাৰণতে 'দিকু' (Dikus) বুলি জনা গৈছিল, যাৰ ব্যৱহাৰিক অর্থ আছিল 'শোষণকাৰী'।

ঙ) সান্থালসকলক বিনা মজুৰীৰে ৰেলপথ নির্মাণৰ কামত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। সান্থাল মহিলাসকলক প্রায়ে অপহৰণ কৰি হত্য কৰা হৈছিল।

এই সকলোবোৰ পৰিস্থিতিৰ প্রতিবাদত সান্থালসকল বিদ্রোহৰ বাবে মিলিত হৈছিল আৰু ১৮৫৫ চনলৈ তেওঁলোকে গৰিলা যুদ্ধনীতিৰে নিজৰ সৈন্য-বাহিনী গঠন কৰিছিল। ব্রিটিছ শাসকসকলৰ বাবে ই এক নতুন অভিজ্ঞতা আছিল। পূর্বৰ কোনো সামাৰিক প্রশিক্ষণ নোহোৱাকৈ, সান্থালসকলে প্রায় দহ হাজাৰ সৈন্যৰে এক সৈন্যদল গঢ়ি তুলিছিল আৰু ৰেল তথা ডাকসেৱা সম্পূর্ণৰূপে ব্যাহত কৰিছিল। সান্থালসকলৰ এই বিদ্রোহে সকলোকে ব্রিটিছৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ দিয়াৰ কথা সোঁৱৰাই দিছিল। ব্রিটিছে বিদ্রোহ দমন কৰিবলৈ যথোপযুক্ত পদক্ষেপ লৈছিল আৰু পাছলৈ সান্থালৰ আধিপত্য থকা অঞ্চলসমূহ সান্থাল পৰগণা নামে নতুন পৰগণা এটাত বিভক্ত কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি, বিদ্রোহৰ ফলশ্রুতিত, ব্রিটিছে সান্থালসকলৰ জনজাতীয় অৱস্থিত অনুধাৱন কৰিছিল আৰু তেওঁলোকক এক সমৰূপীয় প্রশাসনিক ব্যৱস্থাৰ অধীনলৈ আনিছিল।

মুন্দা বিদ্রোহ (১৮৯৯)

ভাৰতত ঊনবিংশ শতিকাত হোৱা জনজাতীয় বিদ্রোহসমূহৰ ভিতৰত মুন্দা বিদ্রোহ অন্যতম। ৰাঁচীৰ দক্ষিণ প্রান্তৰ বির্চা মুন্দা নামৰ ব্যক্তি এগৰাকীয়ে মুন্দা ৰাজত্ব আৰু স্বাধীনতা লাভৰ উদ্দেশ্যেৰে এই বিদ্রোহৰ নেতৃত্ব দিছিল। আৱশ্যকীয়ভাৱে, মুন্দা বিদ্রোহটো এটা পুনৰুত্থানবাদী (revivalist) বিদ্রোহ আছিল, যাৰ উদ্দেশ্য আছিল মুন্দা সংস্কৃতিৰ পৰা সকলো ধৰণৰ বহিৰাগত উপাদান নাশ কৰা, যাতে মুন্দা সম্প্রদায়ৰ প্রকৃত নির্মল চৰিত্র অক্ষুণ্ণ থাকে। পৰৱর্তী সময়ত, এই ধর্মীয় তথা সাম্প্রদায়িক বিদ্রোহটোত ৰাজনৈতিক আৰু কৃষক দলীয় উদ্দেশ্যসমূহো অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। ১৮৫৮ চনৰ পৰা, খ্রীষ্টান জনজাতীয় কৃষকসকলে গোচৰ ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে বিদেশী জমিদাৰ তথা 'বেথ বেগাৰি ব্যৱস্থা'ৰ (বাধ্যতামূলক শ্রম ব্যৱস্থা) বিৰুদ্ধে যুঁজ আৰম্ভ কৰিছিল। অৱশেষত, ১৯০২ চনৰ পৰা ১৯১০ চনৰ ভিতৰত হোৱা অনুসন্ধান আৰু সংস্থাপন

ভিত্তিক কার্যকৰণৰ অন্তত, প্ৰশাসনে মুন্দাসকলৰ অভিযোগসমূহ প্ৰতিকাৰৰ বাবে প্ৰয়াস কৰিছিল। চোটানাগপুৰ প্ৰজাস্বত্ব আইনখন প্ৰণয়ন হোৱাৰ পাছত, মুন্দাসকলে 'বেত বেগাৰি ব্যৱস্থা' নামৰ বাধ্যতামূলক শ্ৰমৰ ব্যৱস্থাটোৰ অৱসান ঘটাবলৈ আৰু তেওঁলোকৰ মাটিৰ স্বত্বাধিকাৰ থকা খুণ্টকাট্টি ব্যৱস্থাটোৰ কিছু পৰিমাণে হ'লেও কার্যকৰী কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি, আইনখনৰ জৰিয়তে চোটানাগপুৰৰ জনজাতীয় লোকসকলে মাটিৰ স্বত্বাধিকাৰৰ ক্ষেত্ৰত আইনগত সংৰক্ষণ পাইছিল।

অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ আন্দোলন (১৯২২)

অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ পাহাৰীয়া জনজাতীয় এলেকাসমূহত ১৯২২ চনৰ আগষ্টত আলুন ৰামাচন্দ্ৰ ৰাজুৰ নেতৃত্বত এক বিদ্ৰোহৰ সূত্ৰপাত হৈছিল। অন্ধ্ৰৰ পৰ্বতীয়া অঞ্চলৰ পৰামৰ্শদাতা বাৰ্তাবাহকসকলে ব্ৰিটিছক এক পূৰ্ণাংগ গৰিলা যুদ্ধত আৱদ্ধ কৰিবলৈ সফল হৈছিল। যুদ্ধত উপায়ন্তৰ হৈ ব্ৰিটিছে মালাবাৰ বিশেষ বাহিনীক নিযুক্ত কৰিছিল আৰু যুদ্ধখন আলুৰি ৰাজুৰ মৃত্যু নোহোৱা পৰ্যন্ত চলিছিল। স্বাধীনতা সংগ্ৰাম আগবঢ়াৰ লগে লগে পৰামৰ্শদাতাৰ বাৰ্তাবাহকসকলে স্বাধীনতা আন্দোলনত সম্পূৰ্ণৰূপে জঁপিয়াই পৰিছিল। অসংখ্য ভূমিহীন আৰু প্ৰচুৰভাৱে ক্ষতিগ্ৰস্ত বাৰ্তাবাহকে এইটো আশাৰে উচ্চ জাতিৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামীসকলৰ সৈতে চামিল হৈছিল যে ব্ৰিটিছসকলৰ পতনে এক নতুন গণতান্ত্ৰিক যুগৰ সূচনা কৰিব।

৯.৪.২ স্বাধীনোত্তৰ কালৰ জনজাতীয় বিদ্ৰোহ

দুৰ্ভাগ্যৰ কথা এয়ে যে, ভাৰতৰ স্বাধীনতাৰ সত্তৰ বছৰৰ পাছতো জনজাতীয় সম্প্ৰদায়সমূহে এতিয়াও প্ৰশাসনৰ সৈতে যুঁজ দিবলগীয়া হৈছে। যদিও স্বাধীনতাৰ পিছত, ভাৰতৰ মূলসুঁতিৰ জনসংখ্যাৰ মাজত বিভিন্ন দিশত বহুল উন্নয়নৰ সূচনা হৈছে, তথাপি এতিয়াও দলিত তথা আদিবাসীসকল অৱহেলিত হৈ আছে আৰু জনজাতীয় লোকসকলৰ বাবে বহুতো নতুন জটিলতাৰ সৃষ্টি হৈছে। ১৯৪৭ চনৰ পৰা হোৱা জনসমষ্টিৰ প্ৰসাৰণে ভূ-সম্পদৰ ওপৰত বোজা বৃদ্ধি কৰিছে। স্বাধীনোত্তৰ কালৰ ভাৰতবৰ্ষত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলনসমূহৰ মৌলিক কাৰণসমূহ হ'ল— বনাঞ্চল হস্তান্তৰকৰণ, ভূমি স্বত্ব হেৰোৱা, বহিৰাগতৰ প্ৰকোপত চাকৰিৰ নাটনি, সাংস্কৃতিক নিমজ্জন আৰু উন্নয়নৰ অস্থিৰতা আদি।

ভাৰতৰ স্বাধীনোত্তৰ কালত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলনসমূহক প্ৰৰণতাৰ ভিত্তিত তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। সেই ভাগ তিনিটা হ'ল—

১) বহিৰাগতৰ উৎপীড়নত সৃষ্টি হোৱা আন্দোলন।

২) অৰ্থনৈতিক উচ্ছেদকৰণৰ ফলস্বৰূপে হোৱা আন্দোলন। উদাহৰণ স্বৰূপে, মধ্য প্ৰদেশৰ গোন্দসকল আৰু অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ মাহাৰসকলৰ মাজত হোৱা

বিদ্রোহসমূহ।

৩) স্বায়ত্তশাসনৰ দাবীত সংগঠিত হোৱা আন্দোলন। উদাহৰণ স্বৰূপে, নগা আৰু মিজোসকলৰ দ্বাৰা সংগঠিত বিদ্রোহসমূহ। ইয়াৰ উপৰি, জনজাতীয় আন্দোলনসমূহক চাৰিটা অতিৰিক্ত ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। সেই ভাগ চাৰিটা হ'ল—

ক) বনাঞ্চল ভিত্তিক বিদ্রোহ

খ) সমাজ-ধর্মীয় বিদ্রোহ অথবা সমাজ-সাংস্কৃতিক আন্দোলন

গ) ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা আৰু নতুন ৰাজ্যৰ দাবীত সংগঠিত আন্দোলন। উদাহৰণ স্বৰূপে, নাগা, মিজো আৰু ঝাৰখণ্ডৰ জনজাতিসমূহে কৰা আন্দোলন।

ঘ) কৃষি-সংক্রান্তীয় বিদ্রোহ উদাহৰণ স্বৰূপে, ১৯৬৭ চনৰ নক্সালবাদী আন্দোলন আৰু ১৯৬৮ৰ পৰা ১৯৬৯ চনলৈ হোৱা ব্রিছাদল (Brisadal) আন্দোলন।

৯.৪.৩ অৱস্থানৰ ভিত্তিত হোৱা জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ

জনজাতিসমূহে বসবাস কৰা ভৌগোলিক অৱস্থিতিৰ ভিত্তিত জনজাতীয় বিদ্রোহসমূহক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। সেই ভাগ দুটা হ'ল ঃ

১) অসীমান্তৱর্তী জনজাতি (Non-frontier Tribes) ঃ

ভাৰতৰ সমগ্র জনজাতীয় জনসংখ্যাৰ ৮৯ শতাংশই এইটো ভাগত পৰে। অসীমান্তৱর্তী জনজাতিসমূহ প্রধানতঃ মধ্য ভাৰত, পশ্চিম-মধ্য ভাৰত আৰু অন্ধ্র প্রদেশৰ মাজতে সীমাবদ্ধ আছিল। যিবোৰ জনগোষ্ঠীয়ে বিদ্রোহত অংশ লৈছিল তাৰ ভিতৰত খ'ন্দ, ছাভাৰা, ওৰাৱন, কয়া, ক'ল, সান্থাল, মুন্দা, গ'ন্দ, আৰু ভিলসকল অন্যতম। এই জনজাতিসমূহে কৰা বিদ্রোহবোৰ সাধাৰণভাৱে আৱেগপ্রৱণ আছিল আৰু সময়ত এইবোৰ বৃহৎ বিদ্রোহলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

২) সীমান্তৱর্তী জনজাতিসমূহ ঃ

বিশেষকৈ অসম, মণিপুৰ, নাগালেণ্ড, অৰুণাচল প্রদেশ, মেঘালয়, মিজোৰাম আৰু ত্রিপুৰাকে ধৰি সাতখন উত্তৰ-পূর্বীয় ৰাজ্যৰ জনজাতিসমূহ এইটো ভাগত পৰে।

ভাৰতত ব্রিটিছৰ শাসনৰ অন্ত পৰাৰ লগে লগে ১৯৪৭ চনৰ ১৪ আগষ্ট তাৰিখে নগা জাতীয় পৰিষদৰ (এন এন চি) সভাপতি আংগামি যাপু ফিজোৱে নগাসকলৰ স্বাধীনতা ঘোষণা কৰে। তেতিয়াৰ পৰাই নগা পাহাৰ অঞ্চলত বিশৃংখলতাৰ সূত্রপাত হৈছিল আৰু ১৯৬৩ চনত এখন পৃথক নাগালেণ্ড ৰাজ্য গঠন হোৱাৰ পাছতো বিদ্রোহৰ সাম কটা নাছিল। এন এন চিয়ে (নাগা জাতীয় পৰিষদ) ১৯৭৫ চনত স্বাক্ষৰ কৰা শ্বিলং সন্ধিৰ (Shillong Accord) পাছত, ইছাক চিছি ছ্যু (Isak Chisi Swo), থ. মুইভালাং (Th. Muivah) আৰু খাপলাং (Khaplang) নাগালেণ্ড জাতীয় সমাজতান্ত্রিক পৰিষদ (চমুকৈ এন এছ চি এন) গঠন কৰিছিল।

অতীজৰে পৰা নগাসকল নিজৰ স্বাভিমান আৰু স্বকীয় পৰিচয়ৰ বাবে জনাজাত আছিল। ৰাজনীতিকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াত, নগাসকলেও এখন পৃথক দেশৰ দাবী আগবঢ়াবলৈ উত্তেজিত হ'ল। এনে বিচ্ছিন্নতাবাদী বিদ্ৰোহৰ সূত্ৰপাত ১৯১৮ চনতে হৈছিল যেতিয়া এচাম নগা বুদ্ধিজীৱীয়ে ক'হিমাত নগা সংঘ নামেৰে সংঘ এটা গঠন কৰিছিল। এই সংঘটোৱে ব্ৰিটিছ প্ৰশাসনে ভাৰতৰ সাংবিধানিক সংস্কাৰৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা নিৰ্দেশনাৰ পৰা নগাসকলৰ পৃথকীকৰণৰ বাবে ছাইমন আয়োগলৈ এখন স্মাৰক প্ৰেৰণ কৰিছিল। ১৯৪৬ চনত নগা সংঘক নাগালেণ্ড জাতীয় পৰিষদ (এন এন চি) নামেৰে পুনঃ নামকৰণ (rechristened) কৰা হয়। পৰৱৰ্তী সময়ত, এই পৰিষদখনে নাগালেণ্ড, অসম, অৰুণাচল প্ৰদেশ আৰু ম্যানমাৰকে (তেতিয়াৰ বাৰ্মা) ধৰি নগাসকলৰ বসতি থকা সকলোবোৰ অঞ্চল সামৰি এক স্বাধীন স্বায়ত্তশাসিত ৰাজনৈতিক ভৌগোলিক স্বীকৃতিৰ দাবী কৰিলে। ইয়াৰ দ্বাৰাই ভাৰত চৰকাৰ আৰু নগাসকলৰ মাজত এক ৰাজনৈতিক সংগ্ৰামৰ সূচনা হয়।

বিহাৰ, পশ্চিম বংগ, অন্ধ্ৰ প্ৰদেশ আৰু উৰিষ্যাৰ জনজাতীয় অঞ্চলসমূহত হোৱা নক্সালবাদী আন্দোলন, মধ্য প্ৰদেশৰ গোন্দ আৰু ভিলসকলৰ কৃষিভিত্তিক বিদ্ৰোহ আৰু গোন্দসকলৰ বনাঞ্চল সম্বন্ধীয় বিদ্ৰোহসমূহ প্ৰধানতঃ সাৰ্বভৌমত্ব আৰু সুবিবেচনামূলক আচৰণৰ দাবীত আৰু জনজাতীয় লোকসকলৰ অভাৱ-অনাটন, ভোকাতুৰ অৱস্থা, নিবনুৱা সমস্যা আৰু দুৰ্ব্যৱহাৰ প্ৰতি অৱহেলিত মনোভাৱ ৰখা চৰকাৰ এখনৰ অপসাৰণৰ দাবীত সংঘটিত হৈছিল।

১৯৮৭ চনৰ ২ মাৰ্চত সদৌ বড়ো ছাত্ৰ সম্ভাৰ (আবছু) সভাপতি উপেন্দ্ৰনাথ ব্ৰহ্মৰ নেতৃত্বত অসমৰ বড়োসকলে বড়োলেণ্ড নামেৰে এখন সাৰ্বভৌম ৰাজ্যৰ দাবীত এটা বিদ্ৰোহৰ সূচনা কৰে। আচলতে, অসমত পৃথক জনজাতীয় ৰাজ্যৰ দাবী উত্থাপন কৰাটো এক নতুন বিষয় নহয়। অসম সমভূমি জনজাতীয় পৰিষদে (Plains Tribal Council of Assam) (চমুকৈ পি টি চিত্ৰ) 'উদয়াচল' নামেৰে এখন ঐক্য মাতৃভূমি গঠনৰ হাবিয়াস কৰিছিল। কিন্তু, তেতিয়াৰ চৰকাৰখনে তেওঁলোকৰ বিদ্ৰোহ দমন কৰিলে। সেই আন্দোলনৰ পম খেদি, আবছুৱে বড়ো জনতাৰ কাৰ্য সমিতি (Bodo People's Action Committee) (চমুকৈ বি পি এচি) নামেৰে এটা ৰাজনৈতিক সন্মিলনৰ জন্ম দিছিল। আবছুৱে 'অসমক দুটা অৰ্থত বিভক্ত কৰক' (Divide Assam Fifty-fifty) ধ্বনিৰে আন্দোলন আগবঢ়াইছিল, যাৰ ফলস্বৰূপে ১৯৯৩ চনত বড়ো সন্ধি স্বাক্ষৰিত হয়। এই বড়ো সন্ধিৰ ফলস্বৰূপে, বড়োলেণ্ড স্বায়ত্তশাসিত পৰিষদৰ (চমুকৈ বি এ চি) জন্ম হয়। পৰৱৰ্তী সময়ত, ২০০৩ চনৰ ১০ ফেব্ৰুৱাৰীত বন্দৰস্তীৰ স্মাৰক (Memorandum of Settement) অনুসৰি বি এ চিক বড়োলেণ্ড আঞ্চলিক পৰিষদলৈ (চমুকৈ বি টি চি) ৰূপান্তৰিত কৰা হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ জনজাতীয় জীৱন-প্রণালীৰ বনাঞ্চলৰ বৈশিষ্ট্য কি?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ব্রিটিছৰ আধিপত্যই জনজাতীয় বিদ্রোহৰ সূচনা কৰিছিল নে?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ জনজাতীয় লোকসকলে কোনটো ৰণকৌশল অৱলম্বন কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ প্রৱণতাৰ ভিত্তিত জনজাতীয় আন্দোলনসমূহক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি? ভাগকেইটা কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ ভাৰতৰ কেইটামান গুৰুত্বপূর্ণ আন্দোলনৰ নাম লিখক।

.....

৯.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ব্রিটিছে জনজাতীয় অঞ্চলসমূহ অধিগ্রহণ আৰু বলপূর্বক সংযোজন কৰাৰ আগলৈকে ভাৰতৰ বিভিন্ন জনজাতিসমূহৰ বিশিষ্ট সামাজিক তথা অর্থনৈতিক অধিকাৰ আছিল।
- জনজাতিসমূহৰ নিজস্ব প্রয়োজন পূৰণার্থে কিছুমান যথাবিহিত আইন আছিল। প্রতিটো সম্প্রদায়ৰ সামাজিক ব্যৱস্থাটো পৰিচালনা কৰিবলৈ একোজন মুখীয়া আছিল আৰু সম্প্রদায়সমূহে নিজৰ সাম্প্রদায়িক বিষয়সমূহ চোৱা-চিতা কৰাৰ স্বত্বাধিকাৰ লাভ কৰিছিল। ভূমি আৰু বনাঞ্চল তেওঁলোকৰ জীৱন ধাৰণৰ প্রধান সমল আছিল।
- ব্রিটিছে জনজাতীয় অঞ্চলসমূহ অধিগ্রহণ কৰাৰ পাছত, অঞ্চলসমূহত ব্রিটিছৰ লাভার্থে বহুতো নতুন নীতি প্রণয়ন কৰিছিল। এনে নীতি তথা আঁচনিসমূহ জনজাতীয় লোকসকলৰ স্বার্থৰ বিপক্ষে আছিল আৰু এই নীতিসমূহে জনজাতিসমূহৰ আঁচুতীয়া জীৱন-প্রণালীৰ অৱসান ঘটাই তেওঁলোকক ৰাষ্ট্রীয় অর্থনীতিৰ সৈতে সংযোজিত কৰিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা স্বাভাৱিকতে জনজাতিসকলৰ স্বায়ত্ত শাসিত প্রশাসনত ব্যাঘাত জন্মিছিল।
- জনজাতীয় আইন ব্যৱস্থাৰ ঠাইত জনজাতীয় স্বার্থ বিৰোধী নতুন আইন ব্যৱস্থা প্রণয়ন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ফলশ্রুতিত জনজাতীয় অঞ্চলসমূহত জমিদাৰ, ঠিকাদাৰ, মহাজন আৰু চৰকাৰী প্রশাসক আদিৰ দৰে কিছুমান শ্রেণীৰ সৃষ্টি হৈছিল।

- এই নতুন শ্রেণীৰ লোকসকল জনজাতীয় সম্প্রদায়ৰ নাছিল। সেয়েহে জনজাতীয় লোকসকলে, এই লোকসকলক বহিৰাগত অথবা 'দিকু' (Dikus) বুলি আখ্যা দিছিল। কালক্রমত, এই শ্রেণীৰ লোকসকলৰ বিৰুদ্ধে বিভিন্ন অঞ্চলৰ জনজাতীয় লোকসকলে বিদ্রোহৰ সূচনা কৰিছিল।
- ১৭৭২ চনত বিহাৰত আৰম্ভ কৰি বর্তমানলৈ ভাৰতৰ ইতিহাসত অসংখ্য জনজাতীয় আন্দোলন সংঘটিত হৈছে। অন্ধ্র প্রদেশ, অৰুণাচল প্রদেশ, আন্দামান আৰু নিকোবৰ দ্বীপ, অসম, মিজোৰাম আৰু নাগালেণ্ডত অতীজৰে পৰা বহুতো জনজাতীয় আন্দোলনৰ নিদর্শন পোৱা যায়।
- দেখা যায় যে, ভাৰতৰ বেছিভাগ জনজাতীয় বিদ্রোহে কৃষিভিত্তিক, ধর্মীয় ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক কাৰণত গঢ় লৈ উঠিছিল।
- উল্লেখযোগ্য যে ব্রিটিছ আৰু স্বাধীন ভাৰতৰ চৰকাৰখনে বহু সময়ত জনজাতীয় লোকসকলৰ ৰাজনৈতিক আৰু গণতান্ত্রিক হাবিয়াসৰ প্রতি অৱহেলিত মনোভাৰ পোষণ কৰিছিল।
- জনজাতীয় আন্দোলনসমূহ কিছুমান সাধাৰণ উদ্দেশ্যে যেনে— জনজাতীয় সত্তাৰ পুনৰুদ্ধাৰ কৰা, ভূমি আৰু বনাঞ্চলৰ ওপৰত স্বত্বাধিকাৰ ঘূৰাই লোৱা, ৰাজনৈতিক অধিকাৰ ঘূৰাই লোৱা, উন্নয়ন প্রক্রিয়াৰ সংস্কাৰ সাধন আদিৰে সংঘটিত হৈছিল।

৯.৬ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1. Desai, A.R. (ed.) (1979) : Peasant Struggles in India; Bombay: OUP
2. Guha, A. (1977), Planter Raj to Swaraj : Freedom Struggle and Electoral power in Assam : 1926-1947; New Delhi : ICHR
3. Guha, R. (1983) : Elementary aspects of peasaert insuergary in volonial India. New Delhi; OUP
4. Pathy, J. (1984); Tribal Peasantry : Diaries of Development; New Delhi : Inter India
5. Singh, K.S. (1983); Birsa Munda and his movement 1874-1901; Calcutta : OUP.

৯.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বনাঞ্চল জনজাতীয় সম্প্রদায়সমূহৰ জীৱন-ৰেখা স্বৰূপ, কিয়নো তেওঁলোকৰ বিশ্বাস, অর্থনীতি আৰু সংস্কৃতি ইয়াৰ চাৰিওফালে আৱর্তন কৰে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্রিটিছৰ আধিপত্যই জনজাতীয় বিদ্রোহৰ সূচনা কৰিছিল, কাৰণ ব্রিটিছসকলে জনজাতীয় লোকসকলক নিজৰ মাটিৰ পৰা উচ্ছেদ কৰাইছিল আৰু প্রশাসন বিষয়া, মহাজন তথা জমিদাৰসকলে তেওঁলোকক শোষণ কৰিছিল।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জনজাতীয় লোকসকলে গেৰিলা ৰণনীতি অৱলম্বন কৰিছিল।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রৱণতাৰ ভিত্তিত জনজাতীয় আন্দোলনসমূহক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। সেই ভাগ চাৰিটা হ'ল—

(i) সমাজ-ৰাজনৈতিক আন্দোলন অথবা সমাজ-সাংস্কৃতিক আন্দোলন

(ii) বনাঞ্চল-ভিত্তিক আন্দোলন

(iii) ৰাজনৈতিক স্বায়ত্তশাসন দাবী কৰা আন্দোলন আৰু

(iv) কৃষিভিত্তিক আন্দোলন।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 1) সান্থা বিদ্রোহ 2) মুন্দা 3) বড়ো আন্দোলন 4) নগা আন্দোলন

৯.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ 'জনজাতীয় আন্দোলন' বুলিলে কি বুজায়?

প্রশ্ন ২ ঃ ভাৰতৰ জনজাতীয় আন্দোলনৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ কি আছিল?

দীঘল প্রশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ অসমৰ জনজাতীয় আন্দোলন সম্পর্কে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ নগা আন্দোলন সম্পর্কে বিতং বিৱৰণ দিয়ক।

*** ***** ***